

« Οι περί Θεού απόψεις του Αριστοτέλη »

Δημήτριος ΤΣΙΛΙΒΕΡΔΗΣ

Ο μεγάλος Σταγειρίτης φιλόσοφος, ο “Νους” κατά τον Πλάτωνα που τον είχε μαθητή του στην Ακαδημία, υποστηρίζει ότι το κίνητρο που περισσότερο από τα άλλα κινητοποιεί τον άνθρωπο σε δράση στον υλικό του βίο είναι η επιθυμία της γνώσης που είναι έμφυτη στον άνθρωπο (*πάντες άνθρωποι του ορέγεσθαι ειδέναι*). Για το Σταγειρίτη, το πρώτο στάδιο απόλαυσης που προέρχεται από τη γνώση είναι αυτό που προέρχεται από τις αισθήσεις μας. Το αμέσως επόμενο, αφορά τη μνήμη, την οποία διαθέτουν εκτός από τον άνθρωπο και τα ζώα. Το τρίτο στάδιο, που μοναχά ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει, είναι το στάδιο της εμπειρίας, με την έννοια του πρακτικού συνδυασμού διαφόρων μνημών που έχουμε από τα διάφορα αντικείμενα. Το αμέσως επόμενο στάδιο, είναι εκείνο που αντιπροσωπεύει η τέχνη ως γνώση των πρακτικών κανόνων που στηρίζεται σε γενικές αρχές. Τέλος, στο ανώτατο επίπεδο ο Αριστοτέλης τοποθετεί την επιστήμη, με την έννοια της καθαρής γνώσης των αιτίων.

Η οντολογία του παραδέχεται τρία είδη οντοτήτων, αυτές που έχουν ύπαρξη πραγματική αλλά υπόκεινται σε μεταβολή και εξετάζονται από τη φυσική, αυτές που δεν υπόκεινται σε μεταβολή, αλλά υπάρχουν μόνο ως όψεις συγκεκριμένης πραγματικότητας και εξετάζονται από τα μαθηματικά και σε αυτές που έχουν ξεχωριστή ύπαρξη αλλά δεν υπόκεινται σε μεταβολή και εξετάζονται από τη θεολογία ή τη μεταφυσική. Συνεχίζει παραδεχόμενος ότι ο αληθινός χαρακτήρας του όντος εκδηλώνεται όχι σε αυτό που μπορεί να υπάρξει μόνο ως στοιχείο συγκεκριμένου συνόλου, ούτε σε αυτό που πιθανά επηρεάζεται από το δυνάμει και τη μεταβολή, αλλά μόνο σε αυτό που είναι και ουσιαστικό και αμετάβλητο.

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε στο σημείο αυτό ότι ο Αριστοτέλης προβαίνει σε μια θεμελιώδη διάκριση στην οντολογία του ανάμεσα στο *δυνάμει* και στο *ενεργεία* είναι. Η διάκριση **δύναμης** και **ενέργειας** απασχολεί τον Αριστοτέλη κυρίως στα *Μετά τα Φυσικά*, στο Θ βιβλίο. **Δύναμις** είναι η δυνατότητα ενός όντος να περνά από μια κατάσταση σε μια άλλη, που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι φτάνοντας στο τέλος του, στην τελειοποίησή του, ενώ **ενέργεια** είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Για τον Αριστοτέλη, η «ενέργεια» έχει μεγαλύτερη σημασία από τη «δύναμιν», αφού η πρώτη εξαρτάται από την προσπάθεια που καταβάλλει κάθε άνθρωπος, την προσωπική ευθύνη και προαίρεση, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με τη φύση και υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Ο Αριστοτέλης αποδεικνύει τη λογική και οντολογική προτεραιότητα της «ενέργειας» έναντι της «δύναμης» με τρία επιχειρήματα: 1. Η «ενέργεια» αποδίδει μια συνθετότερη έννοια από ό,τι η «δύναμη», γιατί συνδέεται με την ύπαρξη ενός πράγματος, δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη των στοιχείων που το συνιστούν. 2. Για να οδηγηθεί το δυνάμει ον στην ενεργεία κατάστασή του χρειάζεται την επίδραση μιας ενέργειας, γιατί η δύναμη και προϋποθέτει την ενέργεια και προκύπτει από αυτή. Άλλωστε η ενέργεια είναι ο σκοπός (*οὗ ἕνεκα*) του όντος και όχι η δύναμη. Σκοπός, τον οποίο εξυπηρετεί η δύναμη, είναι η

ενέργεια και όχι αντίστροφα. Άρα η ενέργεια έχει οντολογική προτεραιότητα έναντι της δύναμης. 3. Η δυνατότητα μπορεί να εξελιχθεί σε ον, αλλά και σε μη ον. Η ενέργεια όμως ταυτίζεται μόνο με την ύπαρξη, το ον.

Η δύναμη και η ενέργεια στη θεωρία των τεσσάρων αιτίων

Ο Αριστοτέλης αποδίδει την ύπαρξη των πραγμάτων σε τέσσερα αίτια: την ύλη, την ενέργεια, τη μορφή / είδος και τον σκοπό. Αρχικά υπάρχει η ύλη, η άμορφη μάζα, η οποία με την ενέργεια παίρνει μορφή σύμφωνα με τον σκοπό, το τελικό αίτιο, που κατευθύνει το πέρασμα της ύλης από τη δύναμη κατάσταση στην *ένεργεια*. Με αυτή τη συλλογιστική διαδικασία η άμορφη ύλη είναι δύναμις *ὄν*, εμπεριέχει δηλαδή τη δυνατότητα να γίνει *ένεργεια ὄν*. Έτσι ο Αριστοτέλης εξηγεί τη γένεση των μορφών ζωής και των μορφών της τέχνης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μάρμαρου, που «δυνάμει» είναι άγαλμα. Αν, όμως, το σμιλέψει ο γλύπτης (ενέργεια + μορφή προς έναν σκοπό), θα γίνει άγαλμα, δηλαδή *ένεργεια ὄν*.

Τα τρία είδη των δυνάμεων

Στο έργο του *Μετά τα Φυσικά* (Θ5.1047b 31-35): «Ἀπασῶν δὲ τῶν δυνάμεων οὐσῶν τῶν μὲν συγγενῶν οἶον τῶν αἰσθήσεων, τῶν δὲ ἔθει οἶον τῆς τοῦ αὐλεῖν, τῶν δὲ μαθήσει οἶον τῆς τῶν τεχνῶν», ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη δυνάμεων:

α. «εγγενείς», αυτές που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του (π.χ. οι αισθήσεις) και συνδέονται με το άλογο μέρος της ψυχής,

β. «ἐξ ἔθους», αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, τον εθισμό (π.χ. οι πρακτικές τέχνες, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το άλογο και με το λογικό μέρος της ψυχής και

γ. «ἐκ μαθήσεως», τις δυνάμεις που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (π.χ. οι επιστημονικές γνώσεις) και συνδέονται και αυτές με το λογικό μέρος της ψυχής.

Τα τρία είδη ουσίας στα *Μετά τα Φυσικά*. Στο ίδιο έργο, ο Αριστοτέλης διακρίνει σε τρία τα είδη ουσίας, νοώντας ως ουσία το πρώτον μέρος του σύμπαντος, το πρώτο τμήμα αν θέλετε του σύμπαντός μας α) την αιώνια αισθητή ουσία (λ.χ. τα ουράνια σώματα), β) στη φθαρτή αισθητή και γ) στη μη αισθητή. Ευνόητα, η πρώτη παρατήρησή μας αφορά την παραδοχή του Αριστοτέλη ότι μεταξύ της ουσίας ως πρώτου μέρους του σύμπαντος ενυπάρχει και η μη αισθητή ουσία και μάλιστα ότι, όπως θα παραδεχθεί λίγο αργότερα, υπάρχει και ένα άλλο είδος ουσίας που δεν υπόκειται ούτε σε μεταβολή, ούτε σε γένεση και φθορά. Για το αισθητό τώρα, υποστηρίζει ότι αν και είναι ανεξάρτητο από την αίσθηση, εξαρτάται όμως από το υποκείμενο που αισθάνεται. Στην πραγματικότητα, είναι το επακόλουθο της συνένωσης ορισμένου αντικειμένου με ορισμένο αντιληπτικό υποκείμενο. Και τούτο διότι αν μεταβαλλόταν το αντικείμενο ή το σώμα του αντιληπτικού υποκειμένου, προκύπτει ακριβώς ένα διαφορετικό αισθητό.

Στη συνέχεια, ο Αριστοτέλης αποκλείει από την εξέταση του όντος το κατά *συμβεβηκός ὄν* όπως επίσης και το ον κατά τη σημασία του αληθούς (*το αληθές ον*). Παρόμοια με τον Ελευθεροτεκτονισμό, δεν μπορεί να εξεταστεί ο συνολικός αριθμός

των συμβεβηκότων μιας οικίας λ.χ. , καθώς ο αριθμός τους είναι άπειρος. Όπως ο Ελευθεροτεκτονισμός παρέχει τα συμβολικά εργαλεία οικοδόμησης του Ναού του Αφάτου στον κάθε άνθρωπο, τα συμβολικά αυτά εργαλεία έχουν άπειρες χρήσεις, άπειρα συμβεβηκότα, τα οποία ο Τεκτονισμός δεν εξετάζει καθώς είναι έξω από το πεδίο ερεύνης του, ως της κατεξοχήν Βασιλικής Τέχνης. Επίσης, στο σημείο αυτό ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει ότι το συμβεβηκός ον, η εξαίρεση από το φυσικό νόμο μπορεί να έχει δικό του νόμο που αν ανακαλυφθεί ο νόμος αυτός, τότε το φαινομενικά συμβεβηκός παύει να είναι συμβεβηκός.

Η θεωρία του Αριστοτέλη επίσης για την προτεραιότητα της ενέργειας τον οδηγεί να αρνηθεί την ύπαρξη μιας αρχής του κακού στον κόσμο συνολικά, διότι όπως υποστηρίζει το δυνάμει ον υπερέχει τόσο από την κακή ενέργεια, όσο υπολείπεται από την αγαθή. Αν το αίδιον δεν μπορεί να έχει κανένα στοιχείο δύναμης, πολύ περισσότερο δεν μπορεί να έχει κανένα στοιχείο κακού. “ Κακό δεν υπάρχει έξω από τα επιμέρους πράγματα” με άλλα λόγια το κακό δεν είναι ένα αναγκαίο γνώρισμα του σύμπαντος, αλλά ένα παραπροϊόν της κοσμικής διαδικασίας, το οποίο και προκύπτει από την προσπάθεια των επιμέρους να φτάσουν στην τελειότητα που τους αναλογεί κι έτσι να προσεγγίσουν όσο μπορούν τη θεϊκή ζωή, δηλαδή να γίνουν όσο πιο αθάνατοι μπορούν. Κάτω από αυτό το πρίσμα πρέπει να ειδωθεί η αριστοτελική παρατήρηση στα Ηθικά Νικομάχεια “εσθλοί μεν απλώς, παντοδαπώς δε κακοί” δηλαδή : καλοί είμαστε με ένα τρόπο, με πολλούς δε κακοί, θυμίζοντας τα πυθαγόρεια ζεύγη των αντιθέτων και τον κοσμικό τους ρόλο. Το γεγονός μάλιστα ότι δεν κατορθώνεται συχνά κάτι τέτοιο οφείλεται στην ύλη ή στην αναγκαιότητα που δεν είναι ωστόσο αρχή του κακού, αλλά μια αρχή ουδέτερη προς το κακό και το αγαθό.

Η κατεξοχήν αριστοτελική “Θεολογία”.

Προχωρώντας στα εσώτερα της θεολογίας του, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στο έργο του *Περί Φιλοσοφίας* είχε αναπτύξει μια πρώτη εκδοχή του οντολογικού επιχειρήματος υποστηρίζοντας ότι “από τα υπάρχοντα πράγματα το ένα είναι καλύτερο από το άλλο , επομένως υπάρχει ένα άριστο και αυτό πρέπει να είναι το θείο. Ως απόδειξη μάλιστα για την ύπαρξη θείων όντων, χρησιμοποίησε πρώτος τα όνειρα, τα προαισθήματα και το ζωικό ένστικτο.

Ωστόσο, ο Αριστοτέλης στο έργο του απομακρύνεται σθεναρά από τη σύνδεση του θείου με κρατούσες λαϊκοθρησκευτικές αντιλήψεις και αποπειράται ν' αποδείξει την ύπαρξη του Θεού με επιχειρήμα: οι ουσίες είναι τα πρώτα υπάρχοντα πράγματα. Αν όμως οι ουσίες είναι φθαρτές, τότε και τα πράγματα είναι φθαρτά, αλλά υπάρχουν δύο στοιχεία που παραμένουν αιώνια, ο χρόνος και η μεταβολή, με την έννοια της κίνησης. Ο χρόνος διότι είναι αγέννητος και αιώνιος, καθώς το αντίθετο θα σήμαινε ότι χρόνος υπήρξε προτού υπάρξει χρόνος και θα υπάρχει αφού σταματήσει ο χρόνος. Εξίσου η μεταβολή σχετίζεται με το χρόνο καθώς ο χρόνος είναι συνακόλουθό της. Για το Σταγειρίτη, η μόνη συνεχής μεταβολή είναι η κίνηση στον τόπο (κατά τόπον) και η μόνη

συνεχής κατά τόπον κίνηση είναι η κυκλική. Επομένως πρέπει να υπάρχει αιώνια κυκλική κίνηση¹.

Προϋπόθεση μάλιστα της αιώνιας κίνησης είναι η αιώνια ουσία: η τελευταία πρέπει να έχει την ικανότητα να παράγει αιώνια κίνηση, να ενεργεί και πρέπει να είναι άυλη γιατί κατά τον ίδιο πρέπει να είναι αιώνια. Το συμπέρασμά του αυτό το επιβεβαιώνει επίσης η εμπειρία από τη στιγμή που αιώνια κυκλική κίνηση διαθέτει ο ένας στρος ουρανός χωρίς να χρειάζεται κάτι άλλο που να τον κινεί, επομένως γι'αυτόν το αιώνιο είναι ένα *ακίνητο κινούν*. Επιπρόσθετα, το ακίνητο κινούν πρέπει να παράγει κίνηση κατά τρόπο μη φυσικό, αλλιώς δεν πληροί τις προϋποθέσεις του αιώνιου κινούντος. Τέλος, για τον ίδιο το ακίνητον κινούν δεν έχει τόπο.

Η έννοια του Θεού στον Αριστοτέλη.

Οι μελετητές διχάζονται ακόμη και σήμερα για το αν ο Θεός για τον Αριστοτέλη είναι μόνο το τελικό αίτιο (ο σκοπός ύπαρξης ως τελειότητα) σε συμφωνία και με την αριστοτελική τελεολογία καθόσον ο Αριστοτέλης δέχεται ότι τίποτε τυχαίο δεν υπάρχει στο σύμπαν ή και το ποιητικό αίτιο της μεταβολής, το δρων δηλαδή υποκείμενο. Φαίνεται ότι για το Σταγειρίτη ο Θεός ως τελικό αίτιο είναι και ποιητικό αίτιο, επομένως ένα ον που η επίδρασή του διαχέεται δια του σύμπαντος με τέτοιο τρόπο ώστε καθετί που επισυμβαίνει εξαρτάται από το Θεό, εκτός από το πεδίο της τύχης και του αυθόρμητου. Ο Θεός κινεί άμεσα τον “πρώτον ουρανόν” (ο Αριστοτέλης παραδέχεται περισσότερους από έναν), δηλαδή την καθημερινή περιστροφική κίνηση των αστερών γύρω από τη γη, ενώ ο Σταγειρίτης παραδέχεται ότι ο “πρώτος αυτός ουρανός” έχει ψυχή, καθώς και σε άλλα χωρία θεωρεί ότι τα ουράνια σώματα έχουν ψυχή ως έμψυχα όντα. Οι κινήσεις μάλιστα του ηλίου και των πλανητών ερμηνεύονται με βάση την υπόθεση μιας σειράς ομόκεντρων κύκλων όπου οι πόλοι κάθε σφαίρας είναι στερεωμένοι στο φλοιό της επόμενης εξωτερικής σφαίρας. Οι ουράνιες σφαίρες με τη σειρά τους κινούνται από τους “νόες” και την επιθυμία-αγάπη τους εφόσον οι νόες κινούν τα σώματα αυτά ως “τέλος” (προκειμένου δηλαδή να εκπληρώσουν και να επιτελέσουν το σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκαν σύμφωνα με την αριστοτελική τελεολογία). Με τη σειρά τους, οι “νόες” κινούνται από την επιθυμία και την αγάπη του πρώτου κινούντος και συμπερασματικά κάθε ουράνια σφαίρα επιθυμεί και αγαπά τον αντίστοιχο “νου” που την κάνει να φτάνει στην τέλεια κατάστασή της, δηλαδή κάθε σφαίρα να επιθυμεί μια ζωή κατά το δυνατόν ίδια με τη ζωή της κινητήριας αρχής της, που είναι μια συνεχής και αμετάβλητη πνευματική ζωή. Αλλά οι σφαίρες επειδή δεν μπορούν να την αναπαράγουν, πραγματοποιούν τη μόνη απόλυτα συνεχή κίνηση, δηλαδή την κυκλική.

Εν τέλει, για τον Αριστοτέλη, δεδομένου ότι το πρώτο κινούν αναγκαστικά έχει φύση άυλη, δεν είναι μόνο μορφή και ενέργεια, αλλά επίσης ζωή και νους, και την ίδια σημασία έχει και ο όρος Θεός στο Σταγειρίτη².

1 Σε συμφωνία με την αριστοτελική σκέψη, η βασική χρονογραμμή εργασιών στον ελευθεροτεκτονισμό είναι η κυκλική, τόσο σε επίπεδο εκτύλιξης των διαφόρων τυπικών, όσο και για την κίνηση εντός στοάς.

2 καθ' αὐτήν ἐκείνου ζωὴ ἀρίστη καὶ αἰδῖος. φαμέν δὴ τὸν θεὸν εἶναι ζῶν αἰδῖον ἄριστον,

Η γνώση όμως που δεν εξαρτάται, όπως στους ανθρώπους, από την αίσθηση και τη φαντασία, αναγκαστικά θα πρέπει να αναφέρεται στο άριστο, δηλαδή στο Θεό. Επομένως, αντικείμενο γνώσης του Θεού είναι ο εαυτός Του και νους και νοητό στην περίπτωση του να ταυτίζονται. Ο νους επομένως δεν έχει δικό του χαρακτήρα, αλλά χαρακτηρίζεται κατά τρόπο απόλυτο από αυτό που νοεί μια δεδομένη στιγμή, με άλλα λόγια ο νους και το αντικείμενό του έχουν ακριβώς τον ίδιο χαρακτήρα κατά τρόπον ώστε γνώση ενός αντικειμένου σημαίνει γνώση του συγκεκριμένου νου τη στιγμή που γνωρίζει ακριβώς το αντικείμενο (ανοίγοντας δηλαδή το δρόμο στη σχετικολογία).

Όμως, ο Αριστοτέλης αποδίδει στο Θεό μια γνώση που αναφέρεται μόνο στον εαυτό της, εκπλήσσοντας μελετητές του έργου του. Δεν είναι άμεση γνώση του εαυτού της και έμμεση του κόσμου, ο Αριστοτέλης αρνείται κατηγορηματικά στο Θεό κάθε γνώση του κακού και κάθε είδους μετάβαση από ένα αντικείμενο της σκέψης σε ένα άλλο, απαντώντας με ένα τρόπο και στην προέλευση του κακού για τον κόσμο. Κατά την αντίληψή του, ο Θεός κατέχει μια γνώση που δεν είναι γνώση του Σύμπαντος και ασκεί μια επίδραση στο Σύμπαν που δεν απορρέει από τη γνώση Του. Η επίδραση αυτή μάλιστα δύσκολα μπορεί να ονομαστεί δράση καθώς μοιάζει με την επίδραση που ασύνειδα ένα άτομο ασκεί σε κάποιο άλλο ή ένα άγαλμα στο θαυμαστή του. Έτσι, η θεωρία ότι η δραστηριότητα του Θεού είναι μια δραστηριότητα γνώσης και μόνο γνώσης διατρέχει την αριστοτελική φιλοσοφία. Εξίσου, ο Αριστοτέλης αμφισβητεί ότι ο Θεός είναι ο δημιουργός του κόσμου με την ευρέως παραδεδομένη έννοια καθώς για τον Αριστοτέλη η ύλη είναι αγέννητη και δεν προκύπτει κατ'ανάγκην ότι δημιουργήθηκε από το Θεό. Το ίδιο ισχύει και για τους νόες για τους οποίους υποστηρίζεται η προαιώνια προ- ύπαρξή τους .

Μόνο ένα χωρίο στο αριστοτελικό έργο υπονοεί ότι η σχέση του Θεού με τον κόσμο είναι και ενυπάρχουσα και υπερβατική ταυτόχρονα όπου υποστηρίζει ότι η φύση του όλου κατέχει το αγαθό και το άριστο που πριν υπήρχαν άτακτα σε μια συγκεκριμένη τάξη και πως το αγαθό του έγκειται στην τάξη του και ότι αγαθό είναι ο στρατηγός του εφόσον ο στρατηγός (εν προκειμένω ο Θεός) δεν υπάρχει εξαιτίας της τάξης αλλά το αντίστροφο (η τάξη εξαιτίας του στρατηγού).

Από την άλλη, και ολοκληρώνοντας το σύντομο αυτό πόνημα, καίρια και σταθερή είναι η αριστοτελική θέση για την τελεολογία του σύμπαντος. Τα όντα και τα συμβάντα υπάρχουν ή συμβαίνουν για ένα σκοπό. Η θέση αυτή φυσικό είναι να έχει γεννήσει συνεπαγωγές του τύπου “και ο σκοπός αυτός καθορίζεται από το Θεό”, όμως με μια προσεκτικότερη εξέταση φαίνονται αυθαίρετες καθώς η ολοκλήρωση οιοδήποτε θείου σχεδίου συμπαντικά προσκρούει σε εκπεφρασμένη προγενέστερη θέση του Αριστοτέλη ότι μοναδική Του δραστηριότητα είναι η αυτογνωσία. Σε άλλα όμως χωρία φαίνεται ότι ο Θεός ελέγχει με τη βούλησή Του τα κύρια γεγονότα της εξέλιξης στην ιστορία του κόσμου. Αυτό, σε συνδυασμό με ένα άλλο χωρίο στο οποίο αναφέρει ότι

ὥστε ζῶη καὶ αἰὼν συνεχὴς καὶ αἰῶδιος ὑπάρχει τῷ θεῷ· τοῦτο γὰρ ὁ θεός.

για εκείνα τα όντα τα οποία είναι απομακρυσμένα από την πρώτη αρχή και δεν έχουν τη δυνατότητα αιώνιας ύπαρξης (λ.χ. για τους ανθρώπους, τα ζώα, τα φυτά σε αντίθεση με τους πλανήτες) ο Θεός έχει προβλέψει την καλύτερη δυνατή φύση διασφαλίζοντας τη συνέχεια της γένεσης, υποδηλώνει τη γενική πίστη του Αριστοτέλη ότι ο Θεός ασκεί μια γενική εποπτεία πάνω στο Σύμπαν, καθώς ο Σταγειρίτης, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα δεν πιστεύει στη θεία ανταμοιβή και τιμωρία ούτε νοιάζεται να δικαιολογήσει τη συμπεριφορά του Θεού στους ανθρώπους.

Συμπεράσματα: Κατά τον Αριστοτέλη επομένως, ο Θεός είναι το *πρώτον κινούν* κατά την αριστοτελική φρασεολογία, επίσης “ουσία αίδιος (δηλαδή αιώνια, αν και δύσκολα αποδίδεται η φιλοσοφική σημασία του αίδιος), αμερής και αδιαίρετη”. Θεωρητικά, αυτός ο ορισμός τοποθετεί τον Αριστοτέλη στους θεϊστές: υπάρχει ένας Θεός, διάφορος και χωριστός από τον υλικό κόσμο, υπερκόσμιος και υπερβατικός, του οποίου η δύναμις και η βούληση ενεργεί διαρκώς επί του κόσμου. Κατά τον Αριστοτέλη μάλιστα, ο Ξενοφάνης είναι ο πρώτος στον ελληνικό χώρο που κήρυξε το μονοθεϊσμό (ενώ γνωρίζαμε μέχρι τώρα ότι ο μονοθεϊσμός υποστηρίχθηκε, όχι χωρίς κόστος, από το Φαραώ Ακενατόν -όπως περιγράφεται στα γράμματα της “Αμάρνα” που είναι ανηρημένα διαδικτυακά, αλλά και από άλλες βιβλιογραφικές παραπομπές- και την εβραϊκή θεολογία, ο Ξενοφάνης δε πρώτον τούτων ενίστας...το εν είναι φύσι τον Θεόν” (“ο Ξενοφάνης αντίθετα από τους προκατόχους του υποστήριξε ότι κατά φύσιν ένας είναι ο Θεός”, “εις Θεός εν τε θεοίσι και εν τοις ανθρώποισιν”).

Ο Αριστοτέλης επομένως από πρώτης άποψης φαίνεται ως ο κληρονόμος αυτής της ξενοφανικής άποψης, αν και προσεγγίζει όσο το δυνατό περισσότερο σφαιρικά το ζήτημα. Με μια δεύτερη ανάγνωση ωστόσο ο Αριστοτέλης προαναγγέλλει πολύ περισσότερο το Σπινόζα και την κακώς εννοούμενη “πανθεϊστική” θεωρία του, όπως και τον “πανθεϊσμό” του 18ου αιώνα που προτάθηκε το 18ο αιώνα από τους άγγλους ελευθερόφρονες αδελφούς και τους γάλλους αδελφούς εγκυκλοπαιδιστές. Συγκεκριμένα, είδαμε ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί πως ο Θεός ασκεί μια γενικότερη εποπτεία πάνω στο Σύμπαν. Ο Σπινόζα θεωρεί ότι ουσία είναι κάτι που νοείται υπό του εαυτού του και μόνο έχοντας ως μόνη αιτία τον εαυτό της κι αυτή η ουσία είναι μία, αιώνια, απόλυτη άπειρη και αυθυπόστατη, πολύ κοντά στην αριστοτελική προσέγγιση κατά την οποία ο Αριστοτέλης αποδίδει στο Θεό τις ιδιότητες αυτές αλλά και μια γνώση που αναφέρεται μόνο στον εαυτό της, εκπλήσσοντας μελετητές του έργου του – ο Σπινόζα μίλησε αργότερα για νόηση του Θεού, που είναι “νόησις εαυτού”. Η τελευταία θεώρησή του μάλιστα επαναλαμβάνεται στο γερμανικό φιλοσοφικό πανθεϊστικό ιδεαλισμό (Φίχτε, Σέλλινγκ, Χέγκελ). Κατά το Σπινόζα η ουσία αυτή είναι είτε ο Θεός είτε η Φύση “*natura naturans*” φύση που φυσιοποιεί, κατά τον Αριστοτέλη δεν υπάρχει βεβαιότητα των σχέσεων Θεού και φύσης καθώς η ύλη θεωρείται αγέννητη.

Ο Αριστοτέλης επομένως αφήνει επομένως αρκετά ανοικτά ζητήματα που αναφέρονται στη φιλοσοφική προσέγγιση της έννοιας του Θεού. Αποφεύγει μάλιστα να τοποθετηθεί για τη σχέση ύλης και Θεού και το κυριότερο για την ταύτιση ή όχι Θεού, Φύσης, Ύλης και Δημιουργού του κόσμου, προβληματισμοί που ακόμη και σήμερα

μένουν αναπάντητοι και στους οποίους ενέσκηψε με όλο το ενδιαφέρον της η ελευθεροτεκτονική σκέψη από το 18ο αιώνα και μετά όπως είδαμε.